

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ У МІСТАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ в кінці XVIII – першій половині XIX століття

У статті заторкується питання, пов'язане з особливостями та специфікою формування та розвитку німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Робиться спроба проаналізувати роль та значення, яке відігравали німецькі колоністи у процесі соціально-економічного та культурного розвитку міст Південної України та регіону у цілому.

Im Artikel geht es um die Frage der Besonderheiten und der Eigenart der Formung und der Entwicklung von deutschen Kolonien in den Städten der südlichen Ukraine vom Ende des 18. bis Mitte des 19- Jh. Man versucht die Rolle und die Bedeutung zu analysieren, die deutsche Kolonisten im Laufe der sozialwirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung der Städte in der südlichen Ukraine und der Region insgesamt gespielt haben.

Російська імператриця Катерина II була палкою прихильницею політики залучення іноземних, передусім німецьких, колоністів до Росії ще в 1763 р., про що свідчать її укази на дозвіл іноземцям селитися в будь-якій губернії імперії. Їм обіцялися кредити, звільнення від податків, земля, свобода віросповідання тощо ¹. Передбачалося створення Канцелярії опікунства іноземних колоністів, яка мала їх швидко й зручно розмістити ².

У кінці XVIII ст., з приєднанням до Росії південноукраїнських земель, виникла нагальна потреба у їх заселенні та економічному освоєнні. З метою прискорення цих процесів, царський уряд активізував політику іноземної колонізації в регіоні. Щоб привабити переселенців, імператриця 19 квітня 1795 р. видала указ, де були зазначені пільги для іноземних колоністів. Це, зокрема, надання землі, кам'яного житла для тимчасового проживання, кредитів у розмірі 100 – 150 крб., звільнення на 10 років від сплати податків. Проголошувалася свобода віросповідання, дозволялось будівництво церков тощо ³.

Окремі пільги купцям і ремісникам, в тому числі й іноземним, надавалися указом від 2 жовтня 1795 р. Усім, хто будував у містах Катеринославської та Вознесенської губерній заводи, фабрики, будинки, магазини або записувався у гільдії з відповідним капіталом, гарантувалося звільнення від податків і постоїв та право користування обіцяними раніше привілеями ⁴. Ці умови зацікавили ряд категорій населення західноєвропейських країн, в тому числі й Німеччини. Представники релігійних сект, які переслідувались у німецьких князівствах, мріяли знайти в Росії свого роду “божий куточок”, де вони могли б вільно жити відповідно до своєї віри ⁵. За даними Д. Багалія, протягом 1789 – 1796 рр. до Південної України переселились близько 450 менонітських сімей ⁶.

Для управління іноземними колоніями Новоросійського краю 6 квітня 1800 р. у Катеринославі було засновано Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців, головним суддею якої став С. Контеніус, а його товаришем – І. Бригонци ⁷. До обов'язків Контори входило: вибір і купівля земель для поселення колоністів, проїзд їх до місця проживання, наділення землею, влаштування, вирішення спірних питань тощо.

Уряд вважав за доцільне поселити німецьких колоністів на околицях портових міст, передусім Одеси та Феодосії, де їм було б зручно збувати свою продукцію. Ремісників рекомендувалось селити в містах, зокрема в Одесі ⁸.

Проте перші німецькі колоністи опинилися в досить скрутному матеріальному становищі. Їм своєчасно не було надано обіцяної допомоги, що привело до зuboжіння та напівголодного існування⁹.

На початку XIX ст. спостерігалось значне пошкваллення німецької еміграції до Росії, чому в значній мірі сприяла політика уряду, на що вказує низка документів. У липні 1803 р. херсонський воєнний губернатор Беклешов отримав наказ розселити колоністів із різних німецьких провінцій згідно з правилами Новоросійської опікунської контори¹⁰. Тож 150 менонітських сімей із Эльбінга та Марієнбурга за їх проханням були поселені в Південній Україні, в тому числі й під Одесою¹¹. Менонітам, які переселились до Новоросії, передбачалося надання державою грошової допомоги у розмірі 15 тис. крб.¹²

З 1804 р. головним управляючим новоросійськими колоністами було призначено одеського градоначальника герцога де Рішельє і Контора опікунства перейшла під його підпорядкування. Згідно з царським указом, він розселяв колоністів, які прибули з Німеччини, на околицях Одеси та інших міст Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Завдяки турботі та активній діяльності де Рішельє становище колоністів значно поліпшилось, а нові переселенці були влаштовані на належному рівні¹³. Спочатку вони приїздили до Одеси, де очікували землі для поселення. У 1803 р. сюди прибуло 558 осіб німецької національності, у 1805 – 3 396, у 1806 – 568, у 1807 – 242, у 1811 – 336, і в 1812 р. – 335 осіб¹⁴. Їх загальна чисельність протягом 1805 – 1812 рр. становила 5 435 осіб, переважна більшість з яких була ремісниками.

Протягом 1787 – 1843 рр. на Півдні України виникли десятки німецьких колоній. 46 із них були на землях Катеринославської губернії, 49 – в Херсонській губернії, 10 з яких розташовані біля Одеси: Грослібенталь, Кляйнлібенталь, Олександрдільф, Нейнбург, Іосифсталь, Марієнталь, Ретерсталь, Франсфельд, Люстдорф і Форіденталь. Там було добре розвинуте сільське господарство, процвітали ремесла і щорічно виготовлялася продукція на суму 332 тис. крб.¹⁵

Після маніфесту Олександра I від 20 лютого 1804 р. почалась нова хвиля іноземної колонізації Південної України¹⁶. Але цього разу уряд запрошував лише вправних землеробів і ремісників, які володіли майном на суму 300 гульденів та мали свідоцтво магістра, що підтверджувало їх “добре ім’я”. Так намагалися уникнути проникнення до Росії неординарних та некорисних для неї європейських громадян.

У зв’язку з новим потоком колоністів до Півдня України, Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців у 1818 р. було реорганізовано в Опікунський комітет іноземних колоністів¹⁷. Спочатку він знаходився у Херсоні, потім у Катеринославі, з 1821 р. Комітет був переведений до Одеси, де й діяв до ліквідації в 1871 р., а його філії залишались у Катеринославі та Херсоні. Очолював його генерал І. Інзов, який перебував на цій посаді до 1845 р. і заслужено користувався великим авторитетом серед переселенців.

Слід зазначити, що у першій половині XIX ст. скарг на іноземних колоністів майже не було. Траплялися лише поодинокі випадки виселення їх за межі країни, як покарання за неблагодійну поведінку. Так, з Одеси у 1823 р. “внаслідок негідних вчинків” був висланий єдиний колоніст – А. Єрк¹⁸.

Припинення іноземної колонізації, на думку М. Слабченка, було пов’язане з причинами економічного характеру. У 1810 р. урядом підраховано, що одна родина колоністів коштувала державі 5 тис. крб.¹⁹ Проте масове переселення емігрантів тривало аж до 1819 р., доки російський уряд не відмовився від практики широкого запрошення колоністів до південного регіону²⁰.

Аналізуючи етнографічну карту європейської Росії, складену П. Кеппеном у 1853 р., можна побачити, що найбільша кількість іноземних переселенців оселилася в Херсонській губернії. Значну частину населення тут представляли німці, яких налічувалося 31 700 осіб. Деяко менше їх проживало в Таврійській губернії – 22 324 особи. У Катеринославській губернії та Південній Бессарабії в цей період часу мешкало відповідно 13 232 та 10 200 німців²¹.

Визначити кількісний склад іноземців у містах краю досить складно, адже точний облік їх не проводився. Церковні списки, зібрані П. Кеппеном у 1858 р. з більшості парафій Російської імперії, теж не дають такої змоги, бо в цьому документі не зазначено чисельність парафіян за кожною окремо взятою етнічною ознакою. Проте вони дають можливість з’ясувати приблизну картину розселення іноземних колоністів у південноукраїнських містах та їх співвідношення з іншими етнічними групами.

За списками римо-католицьких парафій Херсонської губернії, у Херсоні в 1857 р. проживали 305 поляків, німців, італійців та французів, що становило 2,6% по відношенню до врахованого списками християнського населення. У Миколаєві зареєстровано 1 500 поляків, німців, італійців та вірмен (21,9%), у Вознесенську – 203 поляки та декілька німців (3,2%) в Одесі – 3 588 поляків, німців, італійців і французів (16%)²². Слід звернути увагу на те, що списки євангельсько-лютеранської консисторії на 1860 р. не надійшли до Імператорської Академії Наук, отже, її дані не враховано у “Парафіяльних списках” П. Кеппена.

Серед німецьких переселенців більшість в конфесійному відношенні складали лютерани. Так, у Херсонській губернії на 1858 р. мешкало 21 439 німецьких колоністів чоловічої статі. Серед них: 11 031 представник лютерансько-реформаторської конфесії і 10 467 – католиків²³.

Значна частина німецьких переселенців проживала в Одесі, де у 1860 р. нараховувалось 4 224 католики і 2 787 протестантів²⁴. До протестантських течій відносилися: лютерани, меноніти, штунди, баптисти та ін. Кількість парафіян євангельсько-лютеранської церкви на 1858 р. становила 2 578 осіб²⁵. Отже, кількість іноземців у місті не можна обмежувати лише відомостями римо-католицьких парафій.

Німецьке населення міст Південної України займалося, в основному, підприємництвом, торгівлею, технічною творчістю та ремеслами. У 1803 р. в Одесі було п'ять великих торгових домів: один французький, один італійський, один англійський та два німецьких. А вже в 1805 р. найбагатшими купцями, чиї торгові дома користувалися найбільшим авторитетом, були німці. Серед них Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба²⁶. Дехто вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Зокрема, Карл Едвард Фальк у 1844 р. відкрив у Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство з виготовлення чавуну.

Німці зарекомендували себе як хороші ремісники. Вони були вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами, булочниками, майстрами з виготовлення ковбас тощо. А. Скальковський дав високу оцінку німецьким ремісникам, які створили в містах ремісничі колонії, де були представлені всі види ремесел²⁷. Найбільші з них були в Одесі та Олександрівську. Німецькі ремісники, які поселилися в Одесі, об'єднувалися у цехи і заселяли виділені їм ділянки землі, внаслідок чого і виникла Ремісничя вулиця. В 1835 р. у місті нараховувалось 135 сімей ремісників. Дев'ять німецьких цехових управ входили до загальноміської ремісничої управи. До цеху столярів у цей період належали 52 майстри, 43 з яких були німцями, і 91 підмайстер, 57 з них – німці²⁸. Про їх високу професійну майстерність свідчать виготовлені ними чудові меблі, які користувались значним попитом. У 1843 р. до Константинополя було доставлено меблів на суму 600 тис. крб. Вони були високоякісними і не поступалися московським та петербурзьким. Лютеранський пастор Ф. Бієнеман був переконаний, що в цьому велика заслуга німецьких майстрів²⁹. Щорічно близько 200 українців та росіян ставали учнями німецьких ремісників, і під їх керівництвом навчалися різних ремесел. Згодом багато з членів сімей німецьких ремісників ставали купцями, що цілком відповідало торговому характеру міста.

Німецькі колоністи зберегли свою культуру і релігію. Цьому сприяло утворення релігійних общин у містах і розбудова церковних храмів. В Одесі у грудні 1803 р. було засновано общину євангелістів, для якої за проектом архітектора Ф. Боффо в 1827 р. було здійснено будівництво євангельсько-лютеранської кірхи. Протягом усього ХІХ ст. спостерігалось значне зростання чисельності цієї общини. Якщо в 1842 р. в ній перебувало 400 сімей, то в кінці 80-х років ХІХ ст. нараховувалось близько 8 тис. осіб³⁰. Слід зазначити, що серед вимог віри була й необхідність освіти для парафіян, що рідше спостерігалось серед католиків. В німецьких колоніях, особливо лютеранських та менонітських, відкривалися школи, просвітницькі та науково-культурні заклади, лікарні, притулки для сиріт і престарілих, що робило їх центрами освіти й культури не лише для німців, й для інших етнічних груп, які мешкали в містах.

Суспільні та національні інтереси південноукраїнських німців-колоністів виражала та відстоювала їхня національна преса. Впродовж 1843 – 1863 рр. в Одесі виходили журнал і газета німецькою мовою, редактором якої був К. Вільгельм. В Олександрівську, де позиції німецької колонії теж були досить міцними, друкувалася газета німецькою мовою, видавництво якої очолював Пецольд³¹.

Із середовища німецьких колоністів вийшла ціла низка вчених, викладачів, службовців,

державних діячів. Серед них – професор фізики та математики Рішельєвського лицю Генріх Карлович Брун, його брат – професор історії Новоросійського університету Пилип Карлович Брун. У Новоросійському університеті протягом 40 років працював син П. Бруна – Людвіг. Серед професорів університету високою фаховою майстерністю відзначалися Е. фон Штерн, Ф. Струве, Н. Грот, Н. Ланге, І. Маркузен, К. Фот та ін. Випускники Новоросійського університету займали важливі державні посади. Яскравим прикладом може слугувати С. Вітте, який свого часу очолював міністерство фінансів Росії³². Німці обиралися до міських дум, земських органів управління.

Німецькі колоністи, які оселились у дореформений період на землях Південної України, значною мірою сприяли соціально-економічному та культурному розвитку міст і регіону в цілому.

¹ Полное собрание законов Российской империи: Собрание I (далі – ПСЗ-I). – Т. XVI. – СПб., 1830. – № 11 880.

² Там само. – № 11 879, 11 881.

³ ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17 320. 97.

⁴ Там само. – № 17 392. 98.

⁵ Клаус А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1. – С. 21.

⁶ Багалея Д. И. Колонизация Южной Украины и первые шаги по пути культуры. – К., 1889. – С. 83 – 87.

⁷ Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799 – 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1799 – 1818 гг. / Ред. О. В. Коновалова. – Одесса, 1998. – Т. 1. – С. 9.

⁸ ПСЗ-I. – Т. XXVIII. – № 21 177.

⁹ Дружинина Е. И. Южная Украина 1800 – 1825 гг. – М., 1970. – С. 128 – 144.

¹⁰ ПСЗ-I. – Т. XXVII. – № 20 862.

¹¹ Там само. – № 20 690.

¹² Там само. – № 20 691, № 20 705.

¹³ Там само. – № 20 988.

¹⁴ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803 – 1920: Научно-популярное издание. – Одесса, 1999. – С. 13 – 14.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ПСЗ-I. – Т. XXVIII. – № 21 163.

¹⁷ ПСЗ-I. – Т. XXVII. – № 20 988.

¹⁸ Слабченко М. Є. Колонії України // Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – К., 1925. – Т. 1. – С. 25.

¹⁹ Там само. – С. 22.

²⁰ Линдемман К. Э. Законы 2-го февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Юга России. – М.: Тип. Меньшова, 1916. – С. 63.

²¹ Кеппен П. И. Об этнографической карте европейской России. – СПб., 1852. – С. 40.

²² Санкт-Петербургский філіал архіву Російської Академії Наук (ПФА РАН). – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 455 – 459.

²³ Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803 – 1917: Библиографический указатель / Сост. В. В. Самодурова. – Одесса, 1999. – С. 35.

²⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 46.

²⁵ ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 8.

²⁶ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. – С. 66, 68.

²⁷ Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793 – 1823. – Одесса, 1837. – С. 134.

²⁸ Причерноморские немцы. – С. 33.

²⁹ Bienemann F. Geschichte der evangelisch – lutherischen Gemeinde zu Odessa. – Odessa, 1890. – S. 72.

³⁰ Там само. – С. 71.

³¹ Keller K. Du deutschen Kolonien in Südnessland: In 2 Bd. – Odessa, 1905 – 1914. – Bd. 1. – S. 20.

³² Причерноморские немцы. – С. 43 – 45.